

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

СУЧАСНА СОЦІАЛЬНА СИНЕРГЕТИКА: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ

Уточнено ключові положення соціальної синергетики, що мають пріоритетне значення для розвитку соціально-філософського знання. Запропоновано варіант розуміння історії розвитку соціально організованої матерії, пов'язаний з пульсаційним чергуванням її проходження через порядок і хаос. Проаналізовано біфуркаційний механізм еволюції дисипативних структур на феноменологічному, елементарному та сутнісному рівнях.

Ключові слова: самоорганізація, хаос, порядок, тезаурус, детектор, селектор, точка біфуркації, суспільство, ентропія.

Актуальність проблеми. Незважаючи на те що синергетична парадигма розвивається вже досить тривалий час, соціальна синергетика як науковий підхід ще не стала загальноживаною у представників соціальних наук. Це багато в чому пояснюється тим, що перш ніж застосовувати загальну теорію самоорганізації до суспільства, необхідно правильно з'ясувати систему основних понять цієї теорії та їхній взаємозв'язок, що неможливо без оволодіння методологією точних наук. Передусім слід чітко усвідомити те, що центральною проблемою синергетики є взаємостосунки порядку і хаосу.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що на даний час є серйозні дослідження, що вказують, як розпочинати аналіз такої складної проблеми [1–7]. Разом з тим наразі при застосуванні синергетики з метою дослідження соціальних систем виникає необхідність в уточненні її концептуальних основ, що і є **метою** цієї публікації¹.

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські і філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

У цьому відношенні заслуговують на особливу увагу дві публікації. У першу чергу, це стаття Г. Малинецького [8]. Як переконливо показано в ній, завдання полягає перш за все у розкритті соціального значення таких фундаментальних понять, як біфуркація і атрактор. При величезній складності соціальних систем та їх змін найбільша проблема полягає у тому, аби при з'ясуванні соціальної специфіки цих понять знайти таке теоретичне «сито», яке дозволило б виокремити головне від другорядного і при цьому не втратити чогось істотного.

Другою публікацією є монографія А. Назаретяна [9], де міститься відповідь на запитання: яким чином можна знайти подібне «сито»? Ним має стати дослідження взаємовідносин утилітарної («технократичної») і духовної («гуманістичної») тенденцій у розвитку людства, тобто з'ясування того, як можливо в тривалій історичній перспективі досягти технократично-гуманістичну гармонію, оскільки тільки остання може урятувати людство від загрози самознищення.

Так виникло теоретичне уявлення про дисипативну систему. Специфіка останньої полягає в тому, що її існування підтримується постійним обміном з середовищем, речовиною чи енергією або тим й іншим одночасно. Звідси — термін «дисипативний» (дисипація — розсіювання речовини та енергії). У разі припинення такого обміну дисипативна структура руйнується й зникає. Цим вона істотно відрізняється від звичайних «рівноважних» (І. Пригожин) систем (наприклад, кристалів або рідини), які чудово існують без подібного обміну. Одним з найпростіших та ефектних прикладів дисипативної системи є хімічний годинник — ритмічна зміна забарвлення однорідного розчину в пробірці з блакитного на рожевий і назад за умови постійного притоку одних речовин та відтоку інших. Після припинення таких притоку і відтоку хімічний годинник зупиняється.

Найважливіша особливість дисипативної системи полягає у тому, що вона поєднує порядок з хаосом. Виникнення порядку в такій системі з кількісного погляду виражається у зменшенні її ентропії, але останнє відбувається за рахунок збільшення хаосу в навколишньому середовищі. Система не тільки виникає, а й існує за рахунок поглинання порядку з середовища (так би мовити, «харчується» порядком) і, отже, посилення там хаосу.

Таким чином, синтез порядку і хаосу, здійснюваний дисипативною системою, полягає в тому, що відтепер упорядкована структура не може існувати без неврегульованої, а порядок — без хаосу. Порядок і хаос, замість того аби виключати один одного, як це спостерігається у разі «рівноважних» систем, що, виявляються, доповнюють один одного так, що ні порядок не може існувати без підтримуючого його хаосу, ні хаос — без порядку, що породжує його.

Крім зазначеного, синтез порядку і хаосу в дисипативній системі має й інший аспект: упорядкована реакція цієї системи на хаотичні дії зовнішнього середовища. Різні дисипативні системи виявляються стійкими стосовно

різних (у кількісному і якісному відношенні) класів взаємодій із середовищем. Ця обставина разом з масштабами експорту ентропії (відповідно імпорту не-ентропії) дає змогу говорити про різні ступені синтезу порядку і хаосу.

Дисипативні системи характеризуються такими властивостями, як відкритість, нерівноважність та нелінійність. Відкритість означає спосіб обміну із зовнішнім середовищем. Це може бути обмін речовиною, енергією або інформацією чи тим й іншим одночасно у різних поєднаннях. Нерівноважність припускає наявність макроскопічних процесів обміну речовиною, енергією та інформацією між елементами самої дисипативної системи. Особливе значення мають нелінійність, здатність до самодії. Через відсутність такої здатності лінійні системи реагують на зовнішні впливи пропорційно останнім: малі впливи призводять до малих змін стану, а великі — до великих (звідси термін «лінійність», тобто лінійний характер пропорційної залежності). Самодія ж порушує зазначену пропорційність: малі дії тепер можуть призводити до дуже великих наслідків.

Така непропорційність залежності стану системи від стану середовища робить такі системи, з одного боку, виключно стійкими відносно великомасштабних несприятливих дій, а з другого — надзвичайно чутливими до навіть незначних коливань стану середовища.

Подібно до того, як різні види хаосу і різні види порядку можуть утворювати впорядковані і неврегульовані структури, так само дисипативні системи у свою чергу здатні формувати хаотичні й упорядковані структури вищого рангу. Причому впорядковані системи, складені з дисипативних систем, у свою чергу, можуть існувати тільки за рахунок специфічного обміну з середовищем речовиною, енергією та інформацією. З цих систем можна утворити дисипативні системи ще вищого рангу тощо. При цьому можливі й такі дисипативні системи, в яких елементи періодично замінюються подібними. Отже, ієрархія дисипативних систем створить підґрунтя для виникнення різних ступенів синтезу порядку і хаосу. І подібно до того, як існують переходи між різними видами порядку, різними видами хаосу та різними видами порядку і хаосу, аналогічно можливі переходи між дисипативними системами з неоднаковою ієрархічною структурою. Не всі з цих переходів мають однакову стійкість (з погляду прагнення максимальної стійкості), проте є серед них такий перехід, який відповідає принципу максимальної стійкості. Він й утворює те, що з точки зору теорії дисипативних систем природно назвати розвитком.

Людина (як і будь-який організм) є типовою дисипативною системою, що може існувати як фізично, так і духовно тільки за умови постійного обміну з середовищем речовиною, енергією та інформацією (живлення, дихання, теплообмін, виділення, розмноження, пізнання, виробництво утилітарних і духовних цінностей, спілкування тощо). Безліч таких систем утворює ту чи іншу соціальну організацію, чи корпорацію (сім'я, група, школа, підприємство і под.). Подібна корпорація у свою чергу є дисипативною системою, оскільки

вона існує лише за рахунок специфічного обміну з середовищем речовиною, енергією та інформацією. Корпорації одного рангу утворюють дисипативні системи вищого рангу, внаслідок чого формується ієрархічна дисипативна структура, що в результаті збігається з державою (у достатньо розвинених суспільствах), яка теж може існувати лише за умови обміну з оточуючим його природним і соціальним середовищем. Таким чином, будь-яке суспільство є дисипативною системою, причому з періодично змінюваними елементами, оскільки дисипативна структура тут у певних межах існує незалежно від змінювання поколінь (елементарних дисипативних систем).

На перший погляд може здатися, що описування суспільства мовою дисипативних систем є лише переформулюванням здавна відомих істин. Проте застосування до суспільства «дисипативного» поняття розвитку приводить до вельми несподіваних наслідків. На відміну від природних дисипативних структур в їх соціальних формах цей синтез порядку і хаосу є ще більш нерівноважним та більш схильним до динамічних коливань. Його механізм ускладнюється в багаторівневих соціальних утвореннях, що самоорганізуються. Узагальнення історичного досвіду людства свідчить про те, що в цих утвореннях (цивілізаціях, імперіях та інших дрібніших локальних формах) чергуються об'єднання простих дисипативних структур у складніші на етапах їх розквіту та розпад складних структур на простіші на етапі їх занепаду. Розглянемо механізм цього чергування спочатку на феноменологічному, а згодом — на сутнісному рівні.

На першому рівні розв'язується проблема: *як* відбувається соціальна самоорганізація і *як* у соціальних системах чергуються ускладнення соціальних дисипативних структур з їх розпадом і спрощенням та відповідною зміною співвідношення впорядкованості і хаосу в їх динамічному синтезі.

Упродовж історії людства зароджувалися, розцвітали та занепадали десятки цивілізацій, що нерідко оформлювалися у величезні імперії. На їх уламаках виникали цивілізації та імперії, як правило, вищого рівня впорядкованості. Процеси ускладнення і спрощення локальних складових соціально організованої матерії при цьому змінювали один одного, але так, що все ж таки в історично тривалих тисячолітніх періодах переважали процеси її ускладнення. Тимчасові проміжки між цими пульсаціями відбувалися десятки й сотні років. Ця періодичність взаємопереходів соціальної матерії від упорядкованості до хаосу і назад виявляється, на думку В. Бранського (і ми з цим погоджуємося), в чергуванні двох процесів, що виключають один одного, — ієрархізації та деієрархізації [10, с. 121].

Ієрархізація соціальної системи полягає у переважанні процесу послідовного об'єднання елементарних дисипативних соціальних структур в дисипативні структури вищого порядку, а динамічна взаємодія останніх один з одним й утворює складні системи — держави, імперії, цивілізації. Переважання процесу утворення складних, багаторівневих ієрархічно взаємодіючих дисипативних структур збільшує щільність цієї взаємодії, підсилює їх прями та

зворотні зв'язки з середовищем, метаболічні процеси з ним, а також стійкість соціальної системи в цілому і переважання її впорядкованості над хаосом.

Деєрархізація полягає у переважанні розпаду складних дисипативних структур на простіші, і це призводить до переходу від переважання впорядкованості соціальної системи до переважання її хаотичного стану. Отже, в чергуванні цих процесів виявляється складніший порівняно з елементарними дисипативними структурами механізм динамічного синтезу порядку і хаосу, оскільки він включає ще й взаємоперехід об'єднання дисипативних структур, що взаємодіють, у складніші і розпад їх складних різновидів на елементарні, хаотично взаємопов'язані.

Чергування процесів ієрархізації і деєрархізації визначається характером атракторів. Переважання ієрархізації визначається простими атракторами, деєрархізації — так званими дивними атракторами [10, с. 119], тобто нерегулярними атракторами, динаміка яких здебільшого є хаотичною, і тому прогнозування траєкторії, яка потрапила в атрактор, є надзвичайно ускладненим («ефект метелика»). Узагалі на швидкій стадії еволюційного процесу самоорганізації соціальна матерія динамічно балансує між визначальною роллю простих і дивних атракторів. Як це відбувається? Каскад мікробіфуркацій може і відвести систему, що самоорганізується, від початкового стану, і повернути її до колишнього стану. Але коли з безлічі флуктуацій організовується простий чи дивний атрактор, таке повернення стає неможливим, і в системі починає переважати ієрархізація або деєрархізація. Формування у зоні макробіфуркацій простого чи дивного атрактора є випадковим, імовірнісним та непередбачуваним і тому визначає нелінійність руху системи — розгалуження шляхів її прогресу або регресу.

Складний біфуркаційний механізм еволюції дисипативних структур разом з розглянутими його складовими включає ще й взаємодію диференціації та інтеграції. Уведення у цей механізм нових складових дає змогу з'ясувати взаємозв'язок таких понять, як «соціальна самоорганізація» та «соціальний прогрес». Соціальна самоорганізація при цьому постає як складна взаємодія диференціації і інтеграції соціальних інститутів з диференціацією та інтеграцією соціальних ідеалів. Тому на відміну від природи і розвитку суспільства об'єктивний порядок і об'єктивний хаос переплітаються найхимернішим чином з ідеологічним порядком і хаосом. Через це не існує об'єктивного критерію соціального прогресу, незалежного від соціальних ідеалів. Тому соціальний прогрес системи включає посилення її стійкості шляхом підвищення ступеня складності і щільності динамічного синтезу порядку і хаосу та взаємодію цього об'єктивного синтезу з суб'єктивним синтезом порядку і хаосу. А оскільки соціальний ідеал включає динаміку його політичних, економічних, етичних, естетичних та світоглядних аспектів, то ступінь соціального прогресу визначається разом з об'єктивними процесами і рівнем гармонізації всіх без винятку зазначених сторін соціального ідеалу.

Звідси випливає практичний висновок для політиків, що визначають ключові напрями своєї діяльності. Один з них полягає в пошуку оптимальної для даних історичних умов форми динамічного синтезу порядку і свободи (хаосу). Практично такий синтез означає досягнення певного балансу між лібералізацією в одних сферах діяльності і регламентацією — в інших. Цей баланс на онтологічному рівні полягає в знаходженні прийнятної для конкурентних умов «золотої середини» між крайнощами тоталітаризму (культу порядку) і анархізму (культу свободи). Результати такого пошуку і ухвалення правильних рішень можуть бути особливо ефективними тоді, коли система проходить зону біфуркації.

Чергування у процесі розвитку суспільства процесів ієрархізації і деієрархізації, диференціації і інтеграції за своєю сутністю схожі з одним з фундаментальних законів розвитку матерії в цілому — першим началом термодинаміки, яке виражає закон збереження енергії при її взаємоперетвореннях, і визначає в результаті вічність матерії. При перетвореннях енергії з одного виду в інший її загальна кількість відповідно до першого начала зберігається постійною, але змінюється її якість. У теорії соціальної синергетики ми можемо стверджувати, що діє аналогічний закон, який формує *перше начало соціальної синергетики*: переходи суспільства від одного стану до іншого через ієрархізацію та деієрархізацію є лише формами переходу від одного стану соціально організованої матерії до іншого без її знищення.

У термодинаміці ми знаходимо дуже схожий опис процесу трансформації енергії. Згідно з першим законом термодинаміки вся енергія в системі залишається незмінною, хоча й трансформується. У багатьох випадках в результаті взаємодій між компонентами системи вивільняється тепло, яке поширюється в навколишньому середовищі у разі відкритої системи і не може бути використано в подальших трансформаціях. Більш того, внаслідок трансформацій енергії може здійснюватися робота, наприклад, при русі механізму. В соціальній системі також спостерігається трансформація енергії і, отже, здійснення роботи. Таку трансформацію ми пов'язуємо з реалізацією потенційних уявлень політичних лідерів про належний суспільний устрій, які (уявлення) в такий спосіб стають актуальними формами структуризації соціальної матерії. Можна визначити роботу через актуальні соціальні (політичні) побудови, оскільки саме вони є остаточною метою будь-якої трансформації.

Крім роботи, процес трансформації енергії має своїм результатом витрати, тобто потенційні соціальні (політичні) побудови, не реалізовані в оптимальний спосіб. Такі витрати можуть бути викликані недосконалістю методів реалізації, зовнішніми діями.

Однак перше начало соціальної синергетики не вказує напрям процесів, що відбуваються у суспільстві, — такий напрям визначає друге начало соціальної синергетики.

Друге начало соціальної синергетики корелює з другим началом термодинаміки — законом невідворотного зростання ентропії в закритих системах, що визначає сутність руху різних форм матерії в процесі мікроеволюції. Сенс усіх переходів соціальної системи від порядку до хаосу і навпаки полягає в пошуку стійкості (досягнення такого стану, при якому переходи системи з одного стану в інший припиняються). Природною властивістю будь-якої матеріальної системи є прагнення переходу від менш стійкого до більш стійкого стану і в результаті досягнення максимально стійкого (за даних умов) стану.

Цей пошук виявляється у двох протилежних тенденціях: 1) прагненні максимально неврегульованого стану (хаосу) в замкнених (ізолюваних від зовнішніх взаємодій) системах; 2) прагненні тих чи інших форм упорядкованості (за певних умов) у відкритих системах. Оскільки мірою хаосу (дезорганізації) є величина, звана ентропією, а мірою порядку (організації), природно, — негативна ентропія, звана неентропією, чи «інформацією», то й друге начало соціальної синергетики виражається в законі зростання ентропії в ізолюваній соціальній системі і законі її зменшення, тобто збільшення неентропії у відкритій соціальній системі (за рахунок роботи, проведеної над системою зовнішнім середовищем).

Таким є розглянутий на феноменологічному рівні механізм самоорганізації соціальної матерії в процесах взаємопереходів і динамічного синтезу порядку та хаосу. Проте цей механізм не відповідає на запитання: *яким* є характер тієї соціальної рушійної сили, що примушує дисипативні структури ускладнюватися в процесі ієрархізації або спрощуватися в процесі деієрархізації? Відповідь на це запитання можлива тільки на основі переходу від феноменологічного рівня розгляду процесу самоорганізації до сутнісного.

Якщо припустити, що в основі розвитку лежить процес відбору, то тоді слід відповісти на три запитання: 1) з чого проводиться відбір; 2) хто його здійснює; 3) за допомогою чого відбір здійснюється. Погодимось із запропонованими В. Бранським для позначення цих питань поняттями: «перший зручно назвати тезаурусом; другий — детектором, а третій — селектором» [11, с. 40].

Тезаурус — безліч варіантів для відбору. Чим багатша множина, тим більше шансів знайти що-небудь дійсно цінне (з точки зору того, хто вибирає). Тоді постає запитання: яким чином виникає ця множина і яка природа її елементів? Відповідь на це дає таке важливе поняття теорії дисипативних систем, як біфуркація. Річ у тому, що кожна дисипативна система має свої специфічні величини («параметри, що управляють»), які характеризують фундаментальні властивості цієї системи. Кожен параметр має своє критичне (порогове) значення, досягши якого в кількісній еволюції системи відбувається якісний скачок — точка розгалуження еволюційної лінії, яка й отримала назву біфуркації. Поблизу точки біфуркації спостерігається як би розгалуження початкової якості на нові якості. Кількість гілок, що впливають з даної біфуркаційної точки, визначає дискретний набір нових можливих дисипативних

структур, у будь-яку з яких скачком може перейти дана структура. Кожна з таких структур відповідає можливим кореляціям між елементами системи. Ці кореляції здатні виникати спонтанно внаслідок комбінування внутрішніх взаємодій у системі із зовнішніми взаємодіями системи з середовищем. Важливо звернути увагу на те, що зазначені структури можуть дуже істотно відрізнятися від результатної. З наведеного зрозуміло, що саме біфуркація визначає набір можливих шляхів розвитку, тобто тезаурус для відбору.

Соціальними біфуркаціями виступають періодично спостережувані в будь-яких суспільствах соціальні кризи, пов'язані з революційними ситуаціями. Загальновідомо, що суспільство як соціальна система в цьому разі перебуває в нестійкому стані, чреватому, як говорять, соціальним вибухом («революцією»). Така криза відіграє роль глобальної біфуркації, яка звичайно готується протягом кризових ситуацій (локальних біфуркацій), що стосуються окремих соціальних інститутів і навіть окремих людей. Хаотична безліч локальних криз, як правило, пов'язана зі зміною поколінь. Виникаюча невідповідність старої соціальної структури (у загальному випадку, — форма влади і власності) новим соціальним елементам (нові люди і нові корпорації) породжує у суспільній свідомості сукупність уявлень про можливі варіанти («сценарії») іншої структуризації суспільства. Такі уявлення (чи, принаймні, частина з них) зазвичай відображують з тим чи іншим ступенем точності реальні можливості перебудови глобальної соціальної структури. Отже, кризовий стан суспільства припускає об'єктивне виникнення набору нових можливих соціальних структур, реалізація кожної з яких може відновити втрачену відповідність між глобальною структурою соціальної системи та її елементами.

На перший погляд, може здатися, що вибір із наведених альтернатив є справою випадку. Створюється враження, що біфуркаційний скачок від однієї дисипативної структури до іншої нічим не детерміновано. Однак, при найближчому розгляді така думка виявляється хибною: відповідальність за вибір насправді лягає на внутрішню взаємодію протидіючих причин (частина з яких перебуває в стані конкуренції, а інша — кооперації), що й відіграє роль детектора.

Тут відразу звертають на себе увагу три моменти. По-перше, боротьба ідеалів зовсім не зводиться до суто уявного зіткнення якихось суб'єктивних образів, а припускає соціальну конфронтацію їх носіїв у вигляді живих людей, готових заради реалізації своїх ідеалів часом піти на крайні жертви. Отже, боротьба ідеалів практично виявляється результатом зіткнення (колізії) жертвопринесень. По-друге, результат соціального відбору біфуркаційних можливостей (або, як говорять, історичних альтернатив) залежить не тільки від кількісного, а й від якісного співвідношення сил носіїв різних ідеалів. Тому результат відбору може бути несподіваним для носіїв усіх ідеалів, оскільки він у загальному випадку визначається рівнодіючою всіх соціальних сил, які беруть участь у взаємодії, і може не відповідати жодному з ідеалів. По-

третє, та обставина, що соціальний відбір завжди здійснюється шляхом боротьби ідеалів, показує його принципову відмінність від біологічного відбору: якщо всю відповідальність за останній несе боротьба за існування, то за перший — зовсім не вона, а боротьба за перетворення (або те, що Ф. Ніцше назвав «боротьбою за панування»). Якщо боротьба за існування спрямовує на конформізм (пристосування до середовища), то боротьба за перетворення — на трансформізм (зміну середовища).

З першого погляду може здатися, що тезаурусу і детектору вже досить для однозначного вибору. Глибший аналіз, проте, показує, що це не так. Річ у тому, що (як випливає з реальної практики відбору) один і той самий детектор може обирати з одного і того самого тезаурусу абсолютно різні елементи, якщо він керується різними настановами; і, навпаки, різні детектори з різних тезаурусів можуть обрати один і той самий елемент, якщо їх настанови збігаються. Отже, третій чинник відбору — селектор є керівним правилом, на підставі якого робиться вибір.

У разі довільної внутрішньої взаємодії в дисипативній системі будь-якої природи таким правилом виступає об'єктивний закон, якому підкоряється ця взаємодія. Коли йдеться про дисипативні структури, таким законом, очевидно, є відповідний принцип стійкості: у дисипативних системах пошук стійкості відіграє роль природного відбору. Біфуркація є нестійким станом системи. При цьому різні біфуркації породжують різні види нестійкості. У свою чергу, різні типи внутрішніх взаємодій можуть бути пов'язані з різними критеріями стійкості. Тому принцип відбору (селектор) підкоряється другому началу соціальної синергетики і означає визначення того стану, в який система має перейти, аби її стан став за даних умов максимально стійким. При цьому зазначений принцип залежно від соціальної ситуації, а також від характеру детектора може мати декілька різновидів: 1) фундаменталізм (непримиренність); 2) компроміс; 3) арбітраж (нейтралізація); 4) конвергенція (синтез).

Перший різновид проповідує культ перемоги («жодних поступок супротивнику — боротьба до переможного кінця!»). Повна перемога припускає повну й беззастережну капітуляцію переможеного, причому не тільки у фізичному, а й у духовному сенсі. Духовну поразку переможеного означає відмова його від свого ідеалу, заради якого було принесено так багато жертв, і ухвалення ідеалу переможця. Триумф звияжного полководця у Стародавньому Римі з його розробленим до дрібниць урочистим ритуалом утілював цей культ перемоги в історії найяскравіше. Інший різновид — компроміс припускає пошук взаємних поступок і готовність у чомусь «поступитися принципами», тобто відступити від якихось ідеалів, що борютьсяся. Арбітраж означає взаємну нейтралізацію альтернативних ідеалів і передання вибору «третьій силі» (сторонньому ідеалу, відмінному від тих, що беруть участь у боротьбі). Нарешті, конвергенція вимагає для виходу з критичної ситуації формування нового ідеалу на основі синтезу ідеалів, що борютьсяся.

Відзначимо, що успіх у використанні того чи іншого виду принципу як селектор залежить від співвідношення сил між носіями ворожих ідеалів. Якщо носій ідеалу *A* значно перевершує за силою носія ідеалу *B*, то принцип непримиренності принесе йому успіх, а принцип компромісу — принаймні, часткову невдачу. Навпаки, для *B* намагатися робити вибір історичних альтернатив, керуючись принципом непримиренності, рівнозначно самогубству, тоді як принцип компромісу може дозволити йому вийти «сухим з води». При однаковій силі *A* і *B* принцип непримиренності стає безглуздим (патова ситуація) і навіть небезпечним для обох (взаємне виснаження).

Якщо перенести ці думки на політичну сферу, то можна відзначити, що самоорганізація суспільства в точках біфуркації ставить породжену соціальним відбором політичну владу перед вибором одного з багатьох варіантів подальшого розвитку. Здійснивши вибір, ця влада діє відповідно до обраного нею варіанту. Самоорганізаційні засади системи вступають у взаємодію з організаційними, що реалізуються владою. Відповідність останніх внутрішнім тенденціям біфуркуючої системи максимізує їх ефективність, невідповідність — мінімізує. У результаті самоорганізація реалізується за допомогою організації, за допомогою динамічного синтезу і організаційних засад, самоорганізації. Такий вибір і динамічний синтез самоорганізації й організації притаманні владним фігурам на макрорівні. На мікрорівні у повсякденних життєвих ситуаціях він притаманний кожній особі. Кожна людина за своє життя тисячі разів здійснює цей акт творчого синтезу самоорганізації і організації в таких самих за кількістю точках життєвих біфуркацій, тому життя просякнуте творчим началом. Це творче начало синтезу самоорганізації і організації, об'єктивності та суб'єктивності до сьогодні, на жаль, не відображено ні в роботах основоположників синергетики, ні в наукових публікаціях з соціальної синергетики.

Таким чином, необхідною і достатньою умовою для однозначного (чи, принаймні, близького до однозначного) відбору є поєднання тезаурусу, детектору та селектору. Загальна ж картина дії відбору є такою. Випадкові кількісні зміни, накопичуючись і досягаючи критичного порогу, створюють для відбору новий в якісному відношенні матеріал (біфуркаційні структури); взаємодія («боротьба») протидіючих причин здійснює саму процедуру вибору конкретних елементів з цього матеріалу; закон стійкості, якому ця взаємодія підкоряється, проводить попереднє сортування матеріалу, відіграючи роль селекційного фільтру. Результатом відбору є мутація, або флуктуація, тобто реалізація однієї з біфуркаційних структур.

Звертає на себе увагу незвичайно складний і тонкий характер механізму відбору, який характеризується тим, що всі селекційні чинники (тезаурус, детектор, селектор) діють спільно і зливаються в процесі відбору в дещо єдине, яке надає всьому процесу надзвичайно загадкового вигляду. Тому не випадково, що для того, хто не знає описаних чинників відбору і не уявляє

собі їх взаємовідношення, народження нової якості як віртуозної комбінації незвичайних елементів і хитромудрої структури здається справжнім дивом, іраціональним актом (таємниця емерджентності, якій у ХХ ст. приділяли так багато уваги Семюел Александер та інші філософи).

У світлі наведеного соціальну синергетику можна розглядати як теорію утворення нових соціальних якостей. Підставою для цього є, зокрема, та важлива обставина, що синергетика пояснює суто математично (за допомогою систем нелінійних диференціальних рівнянь), яким чином відбувається розгалуження старої якості на нові (теорія біфуркацій). Механізм біфуркацій робить зрозумілим, як може суто кількісне зростання приводити до якісно нового вибору.

З аналізу механізму соціального відбору випливають два **висновки**. По-перше, історія людства, або в найвищій її абстракції, — історія розвитку соціальної матерії, полягає в пульсаційному чергуванні її проходження через переважання порядку і хаосу як різних форм існування соціальної матерії. При цьому згідно з першим началом соціальної синергетики відбувається не загибель соціальної матерії, а лише її перехід від одного стану до іншого (руйнування однієї держави/імперії/цивілізації супроводжується становленням нового). Фундаментально прихованою основою цього підтверджованого історією чергування є складний динамічний синтез порядку і хаосу у дисипативних структурах, які розвиваються у перебігу цього чергування. Отже, сенс розвитку соціальної матерії не зводиться ні до однобічного зростання її впорядкованості, ні до однобічного зростання її хаотичного стану.

Пульсаційний перехід соціальних систем від порядку до хаосу і назад істотною мірою викликається взаємодією прямих організаційних впливів соціальних сил, що набули влади в результаті соціального відбору, і зворотних зв'язків, дій саморозвитку соціальних систем. Коли соціальна система просякнута критично гострими суперечностями і застарілими соціальними структурами (відносинами), які гальмують її прогрес, тоді всупереч організаційним зусиллям влади до впорядкування системи вона неминуче проходить через частковий чи повний біфуркаційний хаос, аби вирішити найгостріші суперечності та очиститися від усього застарілого. У цьому разі зворотні зв'язки, що відповідають внутрішній тенденції розвитку системи, яка самоорганізовується, виявляються сильнішими, ніж прямі організаційні дії влади, оскільки останні не відповідають реальній внутрішній тенденції системи. У такій самоорганізації системи через хаос до вищого порядку виявляється реактивна нелінійність еволюції системи третього роду. Її сутність полягає не тільки у здатності соціальних систем до самовиживання, самоочищення та самооновлення у зазначених пульсаційних нелінійних переходах, а й у здатності зберігати і вдосконалювати на кожному новому циклі чергування порядку і хаосу всі позитивні властивості зруйнованих хаосом попередніх соціальних систем. Тим самим соціальні системи враховують свій минулий досвід або, інакше кажучи, отри-

мують історичні уроки з динаміки і чинників якісної зміни свого змісту, зберігаючи у ньому все, що сприяє зростанню стійкості і локальних систем, і світової соціальної матерії в цілому. Так, сучасна глобальна соціальна система, пройшовши крізь хаос двох світових воєн і потенційну загрозу повного знищення в ядерній війні, сьогодні, поза сумнівом, потенційно перебуває в найбільш стійкому стані за всю історію людства. Найбільшою мірою зросли в її найрозвиненіших системотворчих дисипативних структурах також ступінь щільності і складності динамічного синтезу порядку та хаосу.

По-друге, біфуркаційний механізм еволюції дисипативних структур є дуже складним. На елементарному рівні аналізу дисипативних структур він полягає в динамічному синтезі у них порядку і хаосу, що породжується взаємодією цих структур з середовищем; на феноменологічному — в чергуванні їх ускладнення і спрощення в перебігу ієрархізації і деієрархізації соціальної системи; на сутнісному — у спонтанно-суб'єктивному функціонуванні детектору і селектору соціального відбору провідної соціальної сили, що перетворюється на атрактор нової структуризації соціальної системи. Крім того, сутнісний рівень включає пульсаційні переходи соціальних систем від порядку до хаосу і назад, у перебігу яких особливо швидко підвищується ступінь складності і щільності динамічного синтезу порядку та хаосу в дисипативних структурах, що знову виникають.

З наведеного зрозуміло, що синергетичний підхід до соціальних явищ зовсім не зводиться до перефразування відомих істин. У результаті такого підходу формується нова система соціальних понять і виявляються нові соціальні закономірності, відкрити які без урахування цих понять було б неможливо. Завдяки ж урахуванню зазначених закономірностей такі старі соціальні проблеми, як соціальний детермінізм, критерії соціального розвитку, причини виникнення і природа соціальних криз, існування меж культурного розвитку людства, причини виникнення і ролі соціальних утопій та ін., одержують істотно нове вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов, В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании [Текст] : монография / В. Г. Буданов. — Изд. 2-е, испр. — М. : URSS. ЛКИ, 2008. — 230 с.
2. Вагурин, В. А. Синергетика эволюции современного общества [Текст] / В. А. Вагурин. — Луганск : Копицентр, 2005. — 200 с.
3. Василькова, В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации [Текст] / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 480 с.
4. Князева, Е. Н. Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции [Текст] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов; вступ ст. Г. Г. Малинецкий. — М. : URSS. КомКнига, 2007. — 268 с.

5. Кочубей, Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты [Текст] : монография / Н. В. Кочубей. — Сумы : Университет. кн., 2009. — 236 с.
6. Ораз, Туркмен. Синергетическая теория Жизни: природа, алгоритм, самопостижение, осознанная эволюция [Текст] / Туркмен Ораз. — 2-е изд., испр. и доп. — К. : Наук. думка, 2009. — 112 с.
7. Салин, Ю. С. Стратиграфия: порядок и хаос [Текст] / Ю. С. Салин — Владивосток : Дальнаука, 1994. — 221 с.
8. Малинецкий, Г. Г. Нелинейная динамика — ключ к теоретической истории? [Текст] / Г. Г. Малинецкий // Обществ. науки и современность. — 1996. — № 4. — С. 98–112.
9. Назаретян, А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры (Синергетика исторического прогресса) [Текст] / А. П. Назаретян — 2-е изд., доработ. і доп. — М. : Наследие, 1996. — 184 с.
10. Бранский, В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Обществ. науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 117–127.
11. Бранский, В. П. Синергетический историзм как новая философия истории [Текст] / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — С. 36–50.

СОВРЕМЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ СИНЕРГЕТИКА: К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВ

Дзевань А. П.

Уточнены ключевые положения социальной синергетики, имеющие приоритетное значение для развития социально-философского знания. Предложен вариант понимания истории развития социально организованной материи, связанный с пульсационным чередованием ее прохождения через порядок и хаос. Проанализирован бифуркационный механизм эволюции диссипативных структур на феноменологическом, элементарном и сущностном уровнях.

Ключевые слова: общество, самоорганизация, хаос, порядок, тезаурус, детектор, селектор, точка бифуркации, энтропия.

MODERN SOCIAL SYNERGY: TO THE QUESTION ABOUT DETERMINATION OF CONCEPTUAL BASES

Dzeban A. P.

Key positions of social synergy, having the priority value for development of social-philosophical knowledge, are specified. The variant of understanding of history of development of the socially organized matter is offered related to pulsation alternation of its passing through an order and chaos. The bifurcation mechanism of evolution of dissipative structures is analyzed at phenomeno-logical, elementary and essence levels.

Key words: society, self-organizing, chaos, order, tezaurus, detector, selector, point of bifurcation, entropy.